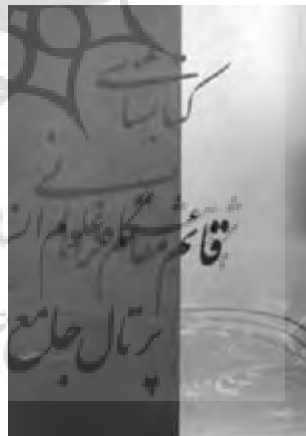

کتاب‌شناسی یا کتاب‌شناسی؟

نقد و نظری درباره کتاب‌شناسی قائم‌مقام فراهانی

در اردیبهشت‌ماه سال جاری همایشی شایسته و بایسته برای بزرگداشت قائم‌مقام فراهانی در اراک برگزار شد. نقش اصلی در برپایی این همایش را آموزش و پرورش استان مرکزی بر عهده داشت و مؤسسات و انجمن‌های مختلفی، مانند انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی، بنیاد ایران‌شناسی، مرکز نشر تاریخ ایران و برخی از نهادهای دولتی و فرهنگی استان مرکزی، در برگزاری این همایش همکاری داشتند. استقبال چشمگیر از این همایش تا به آن حد بود که بنا بر گزارش دبیر همایش، ۱۲۰۰ چکیده مقاله به دبیرخانه همایش رسیده بود، که از این میان، تنها ۲۳ مقاله برای ارائه شفاهی انتخاب شد. به مناسبت برپایی این همایش، از کتاب‌شناسی قائم‌مقام فراهانی نیز رونمایی شد. این کتاب‌شناسی به کوشش آقای حسین سبحانی، که رئیس بنیاد ایران‌شناسی شعبه استان مرکزی هستند، جمع‌آوری و تألیف شده و در ۱۵۰ صفحه توسط انتشارات کانون صدرا به چاپ رسیده است. از آنجا که نگارنده به عنوان یکی از سخنرانان این همایش توفیق حضور داشتیم، یک جلد از این اثر به بنده تقدیم گردید، که باعث مسرت و خرسندی بسیار شد. علت خوشحالی وافر نگارنده، مظلومیت اهل ادب، عرفان و فرهنگ دوره قاجار است که به طوری گسترده، خواسته و ناخواسته، از نظر اهل تحقیق پنهان مانده‌اند. کتاب‌شناسی قائم‌مقام، درباره شخصیتی سترگ از عهد قاجار به نوبه خود می‌توانست مغتنم باشد؛ اما با توری هر چند بی‌تأمل، با اشکالات اساسی در این اثر مواجه شدم و پس از دقت و تعمق بیشتر، دریافتم که این کتاب‌شناسی، هم از نظر علمی و هم از لحاظ تدوین و چینش مطالب، دچار نواقص و عیوب جدی است، که اینک پس

دکتر محمدابراهیم ایرج‌پور*

- * کتاب‌شناسی قائم‌مقام فراهانی.
- * حسین سبحانی.
- * چاپ اول، اراک: کانون صدرا، ۱۳۸۸.

از واجبات هر کتاب شناسی، معرفی کامل هر کتاب و به عبارتی، ثبت و ضبط کلیه مشخصات شناسنامه‌ای کتاب‌هاست؛ در حالی که بسیاری از منابع معرفی شده در کتاب شناسی قائم مقام فاقد تمامی اطلاعات شناسنامه‌ای کتاب است و هیچ نشانه‌ای از مؤلف، نام ناشر، محل چاپ، تاریخ چاپ و نوبت نشر در توضیحات مربوط به کتاب‌ها دیده نمی‌شود

کتاب‌شناسی تنها اسامی کتاب‌ها پشت سر هم قطار شده و صفحه یا صفحاتی که هر کتاب به قائم مقام اشاره کرده، نامشخص است. درج صفحات مربوط به موضوع در تمامی کتاب‌شناسی‌ها رعایت می‌شود و این عدم ذکر صفحات در کتاب‌شناسی قائم مقام، عملاً این اثر را بلااستفاده کرده است؛ به‌ویژه زمانی که اسامی برخی کتب چندجلدی در این اثر دیده می‌شود؛ برای نمونه: «۴۵۰. لغت‌نامه دهخدا» با ۵۰ جلد یا چاپ اخیر آن در ۱۴ جلد، «۵۳۹. مکارم‌الآثار» در ۸ جلد، «۳۸۶. ریحانة‌الادب» در ۸ جلد، «۲۴۷. شرح حال رجال ایران» در ۶ جلد و ... بدون تردید صرف نوشتن اسامی چنین کتاب‌هایی بدون مشخص کردن جلد و صفحه‌ای که مربوط به قائم مقام فراهانی است، هیچ سود و فایده‌ای در بر ندارد و وجهت علمی این اثر را نیز کاملاً مخدوش می‌سازد. یادآور می‌شود در تدوین هر کتاب‌شناسی عمده تلاش علمی همین نشان دادن جلد و صفحه یا صفحاتی است که به موضوع کتاب‌شناسی مربوط است و الا نوشتن یک سری اسامی کتاب پشت سر هم از هر نوعی ساخته است.

۲- الف. فقدان اطلاعات کتاب‌شناسی: ناگفته پیداست که از واجبات هر کتاب‌شناسی، معرفی کامل هر کتاب و به عبارتی، ثبت و ضبط کلیه مشخصات شناسنامه‌ای کتاب‌هاست؛ در حالی که بسیاری از منابع معرفی شده در کتاب‌شناسی قائم مقام فاقد تمامی اطلاعات شناسنامه‌ای کتاب است و هیچ نشانه‌ای از مؤلف، نام ناشر، محل چاپ، تاریخ چاپ و نوبت نشر در توضیحات مربوط به کتاب‌ها دیده نمی‌شود. به بیان دیگر، در معرفی یک کتاب تنها به نام اثر اکتفا شده است و وجود این اشکال به همراه عیب عدم درج صفحات مربوط

از مروری بر مقدمه کتاب، نقد این اثر در طی دو عنوان کلی، یکی ضعف تدوین و تألیف و دیگری اشکالات علمی، ارائه و طرح می‌گردد. مؤلف کتاب ابتدا در مقدمه خود سظوری درباره اهمیت کتاب‌شناسی‌ها نوشته و سپس درباره تقسیم‌بندی این اثر می‌نویسد: «این کتاب با معرفی هزار منبع و مأخذ تحقیقی در شش بخش، شامل ۱. زندگی و آثار قائم مقام، ۲. زندگی و آثار همعصران قائم مقام، من‌جمله امیرکبیر، به واسطه نزدیکی زمانی و موضوعی، ۳. تاریخ قاجار، ۴. مقالات، ۵. کتب خطی، ۶. کتب لاتین، تهیه و تنظیم شده است» (ص ۵). با مقایسه آنچه در فهرست کتاب آمده، با آنچه مؤلف در مقدمه خود به عنوان تقسیم‌بندی این اثر بیان داشته است، تفاوت‌های آشکاری به چشم می‌خورد.

چنان که دیده می‌شود، از «زندگی و آثار همعصران قائم مقام، من‌جمله امیرکبیر» در فهرست و بالطبع چینش مواد کتاب اثری نیست؛ حال آنکه مؤلف در مقدمه خود، به عنوان بخش دوم کتاب‌شناسی وعده آن را داده بود. بخش سومی که در مقدمه با عنوان «تاریخ قاجار» آمده است نیز همین وضعیت را دارد و تفاوت‌های دیگر هم در فصل‌های کتاب مشهود است.

پس از مقدمه آقای سبحانی، مؤلف کتاب‌شناسی، یادداشتی از آقای علی‌اکبر کمالی‌نهاد، دبیر همایش قائم مقام، آمده است، که در آن اثر حاضر ستایش بسیار شده و در بخشی از این یادداشت درباره منابع موجود در کتاب‌شناسی می‌نویسد: «فهرستی تقریباً جامع از آثار خطی، چاپی، مقالات و پایان‌نامه‌ها در رابطه با این موضوع به صورت مدون در اختیار اهل تحقیق قرار گرفته است» (ص ۷).

باز با مشاهده فهرست مطالب کتاب می‌توان دریافت که هیچ نشانی از پایان‌نامه‌های مربوط به قائم مقام در این کتاب‌شناسی وجود ندارد و عدم درج این دست از پایان‌نامه‌ها، خود یکی از کاستی‌های محسوس کتاب‌شناسی محسوب می‌شود.

اینک به مصداق «علیکم بالمتون لابل‌الحواشی» به متن کتاب‌شناسی می‌پردازیم. چنان که اشاره شد، نقد این اثر در طی دو عنوان کلی، نخست ضعف فنی در تدوین، دوم ضعف‌های علمی، تقدیم می‌گردد.

الف. ضعف فنی در تدوین

۱- الف. عدم درج صفحات کتاب: یکی از وظایف هر کتاب‌شناسی، معرفی کتاب‌هایی است که در صفحاتی به موضوع خاص هر کتاب‌شناسی پرداخته‌اند؛ برای نمونه، ۳ جلد از ناسخ التوایخ مربوط به عهد قاجاریه است و در صفحاتی از این اثر به قائم مقام فراهانی اشاره شده است. ناگفته پیداست که درج این شماره صفحات برای کتاب‌شناسی الزامی است، اما متأسفانه در توضیحات هیچ‌یک از کتاب‌های ضبط شده در کتاب‌شناسی قائم مقام فراهانی شماره صفحه یا صفحات مربوط به قائم مقام دیده نمی‌شود. به عبارت دیگر، در این

می‌کردند، به راحتی مشخصات کتاب‌شناسی هر کتاب را به دست می‌آوردند و فی‌المثل درمی‌یافتند کتاب اسرار انحطاط ایران، همان خواننامه، تألیف محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، است، که در مشهد به سال ۱۳۲۲ و توسط انتشارات زوآر مشهد به چاپ رسیده است.

در ادامه همین موضوع باید متذکر شد، برخی از کتاب‌های مندرج در کتاب‌شناسی، به غیر از نام اثر، اسم مؤلف را هم به همراه دارند؛ ولی هیچ اشاره‌ای به ناشر، یا سال و محل چاپ آنها نشده است؛ برای نمونه، یکی از این گونه معرفی‌ها عیناً نقل می‌شود: «۴۶۵. احسن التواریخ. ک پدیدآورنده: روملو، حسن. مشخصات نشر: [بی جا]، [بی نا]، [بی تا]». اینک شماری دیگر از این گونه کتاب‌ها: «۴۶۹. تاریخ بیست‌ساله ایران»، «۴۸۷. منتخب التواریخ»، «۴۸۱. روزنامه طوفان»، «۴۸۰. تاریخ جهان‌آرا»، «۴۷۶. سفرنامه دکترOLF»، «۳۲۴. کلل پسپان»، «۳۲۵. حقایق اخبار ناصری» و ... مشخصات کتاب‌هایی از این دست نیز با مراجعه به سایت کتابخانه‌های معتبر به راحتی قابل دسترس بوده و کم‌توجهی مؤلف کتاب‌شناسی به این موضوع جای پرسش دارد.

۳- الف. تدوین نام‌نظم کتاب: در تألیف و تدوین هر کتابی، مؤلف باید از یک شیوه و روش منظم تبعیت کند. همچنین با تقسیم‌بندی مطالب به بخش‌ها و فصول مختلف و به‌کارگیری عنوان‌های اصلی و فرعی، موضوعات خود را در طی یک مسیر مشخص ارائه نماید تا ذهن خواننده و مخاطب کتاب به راحتی و بدون هرگونه سردرگمی، به درک درستی از آن اثر دست یابد. کتاب‌شناسی‌ها نیز از این قاعده مستثنا نیستند و اگرچه مواد و منابع کتاب‌شناسی‌ها در قالب‌های کتاب‌های مستقل، کتاب‌های مربوط به موضوع، مقالات، پایان‌نامه‌ها و آثار خارجی تقسیم‌بندی می‌شوند، با این حال، در تدوین هر یک از این بخش‌ها نیز باید از نظم و ترتیبی خاص پیروی کرد؛ برای مثال، کتاب‌هایی که در کتاب‌شناسی معرفی می‌شوند، یا باید به ترتیب حروف الفبا قرار گیرند یا بر اساس حروف اول نام خانوادگی مؤلف کتاب یا بر اساس تاریخ تألیف و مسائلی از این دست تنظیم گردند. متأسفانه در کتاب‌شناسی قائم‌مقام فراهانی مواد و مطالب هیچ‌یک از فصل‌های کتاب بر اساس نظم و ترتیب خاصی قرار نگرفته است و بی‌شک این امر مخاطب کتاب را دچار سردرگمی خواهد کرد.

۴- الف. ثبت کتاب‌های تکراری: یکی دیگر از مشکلات عمده این کتاب‌شناسی، ثبت و ضبط چندین باره یک کتاب است. به عبارت دیگر، گاهی یک کتاب دو یا چند بار در صفحات مختلف معرفی می‌شود، که در مواردی چاپ‌های مختلف یک کتاب و در مواردی نیز یک چاپ به دفعات تکرار شده است. برای نمونه، دیوان قائم‌مقام ۱۰ بار با شماره‌های «۱۴، ۱۵، ۲۶، ۲۸، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۵۶، ۶۷» معرفی شده است و یا منشآت قائم‌مقام ۸ مرتبه در

یکی دیگر از مشکلات عمده این کتاب‌شناسی، ثبت و ضبط چندین باره یک کتاب است. به عبارت دیگر، گاهی یک کتاب دو یا چند بار در صفحات مختلف معرفی می‌شود، که در مواردی چاپ‌های مختلف یک کتاب و در مواردی نیز یک چاپ به دفعات تکرار شده است

به قائم‌مقام، نقایص این کتاب‌شناسی را تکمیل کرده است. اینک نمونه‌ای از این گونه معرفی کتاب:

«۵۱۷. اسرار انحطاط ایران. ک پدیدآورنده: ——— مشخصات نشر: [بی جا]، [بی نا]، [بی تا]».

این عین معرفی یک کتاب در این کتاب‌شناسی است. نخست آنکه علامت «ک» نشانه اختصاری به معنای کتاب است و در مقابل تمامی کتاب‌ها این علامت دیده می‌شود؛ کما اینکه در برابر مقاله‌ها نیز علامت «مق» قرار گرفته است؛ در صورتی که بخش دوم کاملاً به کتاب‌ها و بخش سوم کتاب‌شناسی به مقالات اختصاص یافته است. بنابراین استفاده از نشانه‌های «ک» و «مق» در مقابل کتاب‌ها و مقالات، کاری بیهوده یا حشو محسوب می‌شود.

همچنین در معرفی کتاب فوق مشخص است که علائم اختصاری، [بی جا]، [بی نا]، [بی تا]، به ترتیب معادل بدون جای نشر، بدون ناشر و بدون تاریخ است. برخی از این دسته کتاب‌ها که صرفاً به ذکر اسم آنها در کتاب‌شناسی اکتفا شده است، عبارتند از: «۳۱۹. تاریخ دارایی ایران»، «۳۲۰. سال در خدمت احمدشاه»، «۴۹۱. از ماست که بر ماست»، «۴۷۸. تاریخ واتسون»، «۴۹۷. رساله سیاست مدرن»، «۵۱۳. مأموریت سرتیپ گاردان»، «۵۰۹. سلطنت و جهان‌گیری فتحعلی شاه»، «۵۱۴. انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران» و ...

مؤلف محترم اگر کتاب‌های متعددی را که فقط نام آنها در کتاب‌شناسی ثبت شده است، دیده بودند، به راحتی مشخصات آنها را هم ثبت می‌کردند؛ حال سؤال اینجاست، ایشان کتابی را که ندیده‌اند، چگونه می‌دانند درباره قائم‌مقام مطالبی در بر دارد و نام آن کتاب را در کتاب‌شناسی قائم‌مقام گنجانده‌اند. از این موضوع هم که بگذریم، اگر ایشان حتی به سایت‌های کتابخانه ملی یا کتابخانه‌های دیگر مراجعه

شماره‌های «۱۳، ۲۲، ۲۵، ۵۷، ۶۱، ۶۲، ۶۹، ۷۵» تکرار شده است. روش صحیح در این گونه موارد، معرفی دیوان قائم‌مقام و منشآت او در یک شماره و توضیح دربارهٔ مشخصات مختلف چاپ این آثار است. اینک نمونه‌های دیگری از کتاب‌هایی که دو یا چند بار معرفی شده‌اند، با شماره‌های مندرج در کتاب‌شناسی: «ش ۱۶۹، ۲۰۵»؛ *ریحانة الادب* «ش ۳۸۶، ۴۱۵، ۸۷۸»؛ *سفرنامهٔ رضاقلی میرزا* نایب‌الایاله «ش ۲۰۰، ۴۴۹، ۶۱۵»؛ *نوادر الامیر* «۳۹۹، ۵۳۴، ۵۴۲». توضیح اینکه در مقابل شماره‌های ۳۹۹ و ۵۴۲ علامت [بی جا]، [بی نا]، [بی تا] نقش بسته و ضمناً در شماره ۵۴۲ به اشتباه نام کتاب «نوادر المیر» چاپ شده است.

۵- الف. نواقص در فهرست اعلام: پیش‌تر اشاره شد که در تدوین کتب و مقالات کتاب‌شناسی قائم‌مقام هیچ نظم و ترتیب خاصی رعایت نشده است و این امر خواننده را دچار سردرگمی و تشویش خواهد کرد. بهترین راه نجات از این معضل، استفاده از فهرست اعلام انتهای کتاب است؛ اما متأسفانه این فهرست اعلام نیز خود دچار دو عیب عمده است؛ یکی اینکه غالب شماره صفحات درج‌شده مقابل اعلام، همخوانی با صفحات کتاب ندارد؛ برای مثال، «کیانفر، جمشید: ۳۴، ۴۰، ۶۶» (ص ۱۴۷)، که در هیچ‌یک از صفحات ذکرشده نشانی از آقای کیانفر نیست؛ یا «نظام مافی، منصوره: ۳۰، ۳۹، ۵۳، ۷۴، ۸۲، ۸۹، ۱۰۰، ۱۱۴» (ص ۱۴۹)، که در صفحات «۳۹، ۸۹، ۱۰۰، ۱۱۴» هیچ اثری از منصوره نظام مافی یافت نمی‌شود. عیب دیگر این فهرست اعلام آن است که در مقابل برخی از اسامی هیچ شماره صفحه‌ای درج نشده است؛ برای نمونه: «مستوفی، میرزا ابراهیم - مسعودی، ابوالقاسم - مشکوة الملک، محمد بن علی - مشیری، فریدون - مصطفوی، محمدتقی - ملکی، خلیل - میرکیایی، مهدی - میرنیا، علی - والیه قاجار، حسن» اعلامی است که در مقابل آنان شماره صفحه گذارده نشده است و طبیعتاً نمی‌توان این اسامی را در کتاب ردیابی کرد.

ب. ضعف‌های علمی کتاب‌شناسی

۱- ب. عدم ذکر پایان‌نامه‌ها: این مورد پیش‌تر در مقدمه مقاله ذکر شد و در اینجا تنها به عنوان اشاره یادآور می‌شویم که در این کتاب‌شناسی، پایان‌نامه‌های مربوط به قائم‌مقام فراهانی جمع‌آوری و ثبت نشده است.

۲- ب. درج منابع محیرالعقول: در تورتق این کتاب‌شناسی گاهی به اسامی کتاب‌هایی برمی‌خوریم که ابتعاد تاریخی و موضوعی آن منابع با قائم‌مقام فراهانی آن‌چنان آشکار است که هر خواننده مبتدی نیز با دیدن این کتاب‌ها در کتاب‌شناسی دچار شگفتی و حیرت می‌شود. کتاب‌هایی که قرن‌ها پیش از ظهور قائم‌مقام فراهانی نگاشته شده است و بالطبع هیچ گونه اشاره و ربطی به این شخصیت تاریخی ندارد. برخی از این کتاب‌ها آنقدر مشهور است که دانش‌آموزان

راهنمایی و دبیرستان آنها را می‌شناسند و بر عدم ارتباط آنها با قائم‌مقام وقوف دارند. اینک نمونه‌ای از این کتاب‌ها: «۳۸۳. کشف‌الاسرار و عدة الابرار». این کتاب مشهور که به قلم رشیدالدین ابوالفضل میبدی، متوفی ۵۲۰ هـ. ق، نوشته شده و موضوع آن تفسیر قرآن است، چه ارتباطی به قائم‌مقام دارد؟! «۴۹۴. السیرة النبویه». یاللعجب! این کتاب که از ابن‌هشام، درگذشته به سال ۲۱۸ هـ. ق، است و دربارهٔ زندگی حضرت رسول (ص) به نگارش درآمده، چه مناسبت با قائم‌مقام دارد؟! «۳۳۳. سیر الملوک» یا سیاست‌نامه، نگاشتهٔ خواجه نظام‌الملک (متوفی ۴۸۵ هـ. ق).

«۳۸۹. عالم‌آرای نادری» و «۴۹۳. تاریخ جهانگشای نادری» در پادشاهی نادرشاه افشار، سال‌ها پیش از بساط قاجاریه و ظهور قائم‌مقام.

«۳۷۹. المشارع و المطارحات در مجموعهٔ تصنیفات شیخ اشراق». سهروردی در سال ۵۸۷ هـ. ق به شهادت رسیده و آثار او کلاً در باب عرفان و حکمت اشراق است و هیچ گونه ارتباطی با قائم‌مقام فراهانی ندارد!

«۴۸۸. رستم التواریخ». این اثر نیز تألیف محمد هاشم آصف است که به تاریخ صفویه، افغانه، افشاریه و بیش از همه، زندیه پرداخته و تنها ده - پانزده صفحه دربارهٔ قاجاریه نوشته است که در این صفحات حتی یک بار هم نام قائم‌مقام دیده نمی‌شود.

«۴۹۲. المکاسب المحرّمه». این اثر نیز از شیخ انصاری، عالم و فقیه بزرگ، دربارهٔ معاملات حرام در اسلام است و مسلماً نسبتی با قائم‌مقام ندارد.

«۳۲۹. تاریخ و سفرنامهٔ حزین». حزین لاهیجی در ۱۱۰۳ هـ. ق چشم به جهان گشوده و به سال ۱۱۸۰ هـ. ق درگذشته است؛ حال آن که قائم‌مقام در سال ۱۱۹۳ هـ. ق چشم به جهان گشود. پس چگونه حزین لاهیجی می‌تواند در آثارش اشارتی به قائم‌مقام داشته باشد؟! «۳۸۵. انقراض صفویه و ایام استیلای افغانه در ایران». نام کتاب به خودی خود نشان می‌دهد که هیچ ارتباطی به عهد قاجار و به‌ویژه قائم‌مقام ندارد و با دقت در فهرست پایانی این کتاب نیز می‌توان دید که نام قائم‌مقام حتی یک بار هم در این کتاب نیامده است.

۳- ب. استفاده از منابع غیر معتبر: از کتاب‌های پیش که بگذریم، با آن همه اغتراب و ابتعاد زمان و موضوع با قائم‌مقام، به کتاب‌هایی می‌رسیم که توجه به نام و نشان آنها به تنهایی نشان می‌دهد که ارتباطی با موضوع کتاب‌شناسی ندارند. با تأمل در این اسامی به این نتیجه می‌رسیم که بسیاری از این منابع، تنها به علت داشتن پسوند یا پیشوند «قاجار» به کتاب‌شناسی حاضر راه یافته‌اند.

حال به اسامی این کتاب‌ها توجه کنید:

«۱۶۷». آقامحمد خان قاجار، چهره حیل‌گر تاریخ»، «۱۶۸». احمدشاه، واپسین سلطان قاجار»، «۱۷۲». مظفرالدین شاه قاجار، خودکامه کوچک»، «۲۱۷». روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب»، «۳۲۴». کلنل پسیان»، «۳۲۶». آخرین روزهای لطفعلی خان زند»، «۳۵۷». آثار تاریخی ایران»، «۳۸۸». علم الحدیث و درایة الحدیث»، «۵۶۰». در جست‌وجوی صبح: خاطرات عبدالرحیم جعفری، بنیانگذار مؤسسه انتشارات امیرکبیر»، «۶۷۷». دیوان ملا منوچهر خان کولیوند، شاعر اهل بیت (ع)»، «۷۵۶». مظفرالدین شاه، کودک سالخورده»، «۷۹۸». خوراک‌های ایرانی (به فارسی سره)» و ... نه تنها اسامی این آثار به روشنی بی‌ارتباطی این کتاب‌ها با قائم‌مقام را می‌رساند، بلکه با مراجعه به این کتاب‌ها نیز می‌توان دریافت که هیچ نشانی از قائم‌مقام در خود ندارند.

با دقت در اسامی برخی از این کتاب‌ها می‌بینیم، این آثار چون اسم پادشاهی از سلسله قاجار را به همراه دارند، در کتاب‌شناسی گنجانده شده‌اند. این در حالی است که می‌دانیم قائم‌مقام فراهانی مشخصاً در زمان فتحعلی‌شاه، عباس میرزا و محمدشاه در عرصه سیاست فعالیت داشته است و فی‌المثل با احمدشاه و مظفرالدین شاه، یا حتی لطفعلی خان زند که پیش از او می‌زیسته، ارتباطی نداشته است.

۴- ب. اشتباه در ثبت مقالات: بخش سوم کتاب‌شناسی از صفحه ۱۰۱ آغاز می‌شود و در آن مقالاتی که درباره قائم‌مقام فراهانی به چاپ رسیده، فهرست شده‌اند. با تأمل و دقت در این بخش نیز اشکالات و اشتباهاتی عدیده به چشم می‌خورد؛ از جمله اینکه در مواردی، نام مجله به جای عنوان مقاله درج شده است:

«۸۹۰. نشریه دانشکده ادبیات تبریز»، «۹۰۷. کیهان»، «۹۰۹. مجله گنجینه»، «۹۱۰. مجله سخن»، «۹۱۳. روزنامه پارس».

در مواردی نیز کتاب‌ها به عنوان مقاله معرفی شده‌اند؛ برای نمونه: «۹۱۸. نامه دانشوران ناصری، در شرح ششصد تن از دانشمندان نامی. مق پدیدآورنده: --- مشخصات نشر: قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالفکر، ۱۳۳۸» ...

اهل تحقیق به خوبی این کتاب مرجع را که چند تن از فضلاء عهد ناصری نگاشته‌اند، می‌شناسند و می‌دانند که در ۹ جلد درباره شرح احوال دانشمندان، حکما، فضلا و عرفا نوشته شده است.

«۸۷۸. ریحانة الادب. مق پدیدآورنده: مدرّس تبریزی، محمدعلی. مشخصات نشر: تهران: [بی‌نا]، ۱۳۲۸».

چنان که نوشتیم، این کتاب مرجع و مهم ۸ جلدی به جای یک بار، دو بار در بخش کتاب‌های همین کتاب‌شناسی معرفی شده بود و این بار این کتاب سترگ و هشت‌جلدی عنوان مقاله گرفته است! «۸۷۷. تاریخ نظامی ایران. مق پدیدآورنده: --- قوزانلو، جمیل.

مشخصات نشر: تهران [بی‌نا]، ۱۳۱۵».

این اثر نیز کتابی دو جلدی است که جلد اول مربوط به وضعیت نظامیان ایران از قدیم تا زمان صفویه و جلد دوم آن از اواخر صفویه تا اوایل پهلوی است. ناشر این کتاب هم شرکت شجاعی - گلستانه در تهران بوده است و علامت [بی‌نا] در توضیحات کتاب‌شناسی از عدم اطلاع مؤلف ناشی شده است.

«۹۱۹. شیخ و شوخ (بحثی انتقادی بین شیخ سنت‌گرا و شوخ متجدد)، رساله. مق مقاله‌ای سیاسی اجتماعی از اواخر عصر قاجار». این معرفی یک مقاله در کتاب‌شناسی است که هیچ مستندات و اطلاعاتی از چاپ به همراه ندارد؛ در حالی است که این اثر نه یک مقاله، بلکه رساله و کتابچه‌ای است به طنز، در ارتباط با قاجاریه، که توسط آقای احمد مجاهد نگاشته شده و در سال ۱۳۷۳ به کوشش انتشارات روزنه به چاپ رسیده است.

البته برعکس این نمونه‌ها نیز وجود دارد؛ یعنی مقاله‌ای که به عنوان کتاب معرفی شده باشد. شماره ۵۲۴ از کتاب‌های کتاب‌شناسی چنین است: «۵۳۴. کتابچه املاک حاجی میرزا آقاسی. ک پدیدآورنده: افشار، ایرج. مشخصات نشر: تهران: [بی‌نا]، ۱۳۴۹». آنچه در اینجا به عنوان کتاب معرفی شده، در اصل مقاله‌ای است از استاد ایرج افشار که در آن نسخه خطی کتابچه املاک حاجی میرزا آقاسی را معرفی کرده‌اند. این مقاله در شماره ۱۹۳ مجله یغما و در مرداد ماه ۱۳۴۳ به چاپ رسیده و نکته جالب آنکه در سرتاسر این مقاله نامی از قائم‌مقام دیده نمی‌شود.

علاوه بر موارد فوق، چند پایان‌نامه نیز به عنوان مقاله در کتاب‌شناسی حاضر درج شده است که چون نمونه‌های پیشین، جای

در تورق این کتاب‌شناسی گاهی به اسامی کتاب‌هایی برمی‌خوریم که ابتعاد تاریخی و موضوعی آن منابع با قائم‌مقام فراهانی آن‌چنان آشکار است که هر خواننده مبتدی نیز با دیدن این کتاب‌ها در کتاب‌شناسی دچار شگفتی و حیرت می‌شود. کتاب‌هایی که قرن‌ها پیش از ظهور قائم‌مقام فراهانی نگاشته شده است و بالطبع هیچ‌گونه اشاره و ربطی به این شخصیت تاریخی ندارد

این تورق این کتاب‌شناسی گاهی به اسامی کتاب‌هایی برمی‌خوریم که

کتابنامه

- آصف، محمد هاشم، ۱۳۸۲، رستم التواریخ، به اهتمام عزیزالله علیزاده. چاپ دوم، تهران: فردوس.
- ابن هشام، عبدالملک بن ایوب، ۱۳۷۷، سیرت رسول الله. ترجمه اسحاق بن محمد همدانی (قاضی ابرقوه). تصحیح اصغر مهدوی. چاپ سوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، ۱۳۲۲، اسرار انحطاط ایران (خوابنامه). مشهد: زوار.
- افشار، ایرج، «کتابچه املاک حاجی میرزا آقاسی». یغمه مردادماه ۱۳۴۳، شماره ۱۹۳.
- جمیل، قوزانلو، ۱۳۱۵، تاریخ نظامی ایران. ۲ ج، شرکت شجاعی - گلستانه.
- رضوانی، محمد اسماعیل، «قائم مقام و فاضل خان گروسی». بررسی های تاریخی، مهر و آبان ۱۳۵۵، شماره ۶۵.
- سهروردی شهاب الدین یحیی، ۱۳۵۵، مجموعه مصنفات شیخ اشراق (التلویحات). تصحیح هنری کرین. ۴ ج، تهران: انجمن فلسفه ایران.
- طوسی، نظام الملک، ۱۳۷۴، سیاست نامه (سیر الملوک). به کوشش جعفر شعار. چاپ هفتم، تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی.
- عدالت پور، غلامحسین، «داستان کتک خوردن قائم مقام از عباس میرزا». وحید، فروردین ۱۳۵۲، شماره ۱۸، صص: ۸۸ - ۸۹.
- فتحی، نصرت الله، «دو خاطره از دو صدر اعظم متشابه المقدرات: میرزا ابوالقاسم قائم مقام و امیرکبیر». وحید، اردیبهشت ۱۳۵۱، شماره ۷، صص: ۳۰ - ۳۵.
- قلی زاده، حیدر، «ویژگی های سبکی منشآت قائم مقام». کیهان فرهنگی، بهمن و اسفند ۱۳۷۴، شماره ۱۲۵، صص ۱۴ - ۱۵.
- در پایان این اوراق، با نهایت افسوس باید گفت چنین کتاب شناسی بر شخصیتی ستودنی چون قائم مقام نه تنها چیزی نیفزوده، بلکه وجهه و جایگاه او را نیز مخدوش ساخته است. مطالب بالا نیم نگاهی به کتاب شناسی قائم مقام است که بیش از ۱۵۰ صفحه ندارد و این اشکالات عمده و اساسی در دو بخش کلی، یکی تدوین و چینش مطالب کتاب، و دیگری ضعف و کاستی های علمی کتاب شناسی، در یک کلام یادآور این مصرع مشهور از سعدی است: «هر که این هر دو ندارد، عدمش به که وجود»
- پی نوشت
- * عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور، مرکز اردستان.
۱. برای دقت بیشتر در ارجاع، از ذکر صفحه پرهیز شد و از شماره هایی که برای هر کتاب در کتاب شناسی قرار داده شده است، استفاده کردیم.

تعجب و تأسف بسیار دارد. معرفی دو مورد از به اصطلاح مقالات این کتاب شناسی چنین است: «حیات سیاسی - ادبی میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی. مق پدیدآورنده: موسوی، بهرام؛ استاد راهنما: زرگری نژاد، غلامحسین. مشخصات نشر: دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۹. مقطع: کارشناسی ارشد».

همچنین: «درآمدی بر جمعیت شناسی تاریخی ایران در عصر قاجار و نتایج احصائیة اصفهان در ۱۲۸۷ هـ. ق. مق پدیدآورنده: سعدوندیان، سیروس؛ استاد راهنما: ---. مشخصات نشر: دانشگاه تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۶۷. مقطع: کارشناسی ارشد».

هر که اندک اطلاعی از نظام دانشگاهی داشته باشد، درمی یابد که این گونه توضیحات مربوط به پایان نامه های تحصیلی است، نه مقاله ای که در مجله به چاپ رسیده است.

در ادامه باید یادآور شد، مقالاتی درباره قائم مقام وجود دارد که از آنها در کتاب شناسی نشانی نیست؛ برای نمونه به چند مورد اشاره می شود:

- رضوانی، محمد اسماعیل، «قائم مقام و فاضل خان گروسی». بررسی های تاریخی، مهر و آبان ۱۳۵۵، شماره ۶۵، صص: ۲۰۵ - ۲۲۰.

- عدالت پور، غلامحسین، «داستان کتک خوردن قائم مقام از عباس میرزا». وحید، فروردین ۱۳۵۲، شماره ۱۸، صص: ۸۸ - ۸۹.

- فتحی، نصرت الله، «دو خاطره از دو صدر اعظم متشابه المقدرات: میرزا ابوالقاسم قائم مقام و امیرکبیر». وحید، اردیبهشت ۱۳۵۱، شماره ۷، صص: ۳۰ - ۳۵.

- قلی زاده، حیدر، «ویژگی های سبکی منشآت قائم مقام». کیهان فرهنگی، بهمن و اسفند ۱۳۷۴، شماره ۱۲۵، صص ۱۴ - ۱۵.

در پایان این اوراق، با نهایت افسوس باید گفت چنین کتاب شناسی بر شخصیتی ستودنی چون قائم مقام نه تنها چیزی نیفزوده، بلکه وجهه و جایگاه او را نیز مخدوش ساخته است. مطالب بالا نیم نگاهی به کتاب شناسی قائم مقام است که بیش از ۱۵۰ صفحه ندارد و این اشکالات عمده و اساسی در دو بخش کلی، یکی تدوین و چینش مطالب کتاب، و دیگری ضعف و کاستی های علمی کتاب شناسی، در یک کلام یادآور این مصرع مشهور از سعدی است: «هر که این هر دو ندارد، عدمش به که وجود»

پی نوشت

* عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور، مرکز اردستان.

۱. برای دقت بیشتر در ارجاع، از ذکر صفحه پرهیز شد و از شماره هایی که برای هر کتاب در کتاب شناسی قرار داده شده است، استفاده کردیم.